

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Х ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Х — ўзбек кирилл алифбосининг йигирма учинчи ҳарфи. Чуқур тил орқа, сиргалувчи, шовкинли, жарангли ундош товушни ифодалайди. Сўз боши (хат, хизмат, хон), ўртаси (бахт, дарахт, пахта, яхши)да кўпроқ, сўз охирида (мих, сих, ях) камроқ учрайди. Ўзбек қипчоқ шеваларида ушбу товуш баъзан қ тарзида талаффуз этилсада, бу ҳолат адабий тилда, имлода акс этмайди (хат — қат, хотинкиз, пахта — пақта, мих — мик). Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда бу ҳарф ўзига хос шаклларга эга бўлган.

ХААВЕЛМО (Haavelmo) Трюгве (1911 — Осло — 1999) — норвег иқтисодчиси. Осло университетини тугатган (1933). 1947—79 й.ларда Осло университети иқтисодиёт проф., Гарвард университетида ёқланган диссертациясида (1944 й.да эълон қилинган

«Эконометрияда эҳтимоллик ёндашуви» асари) эконометрия назариясини янги ғоялар билан бойитди. «Иқтисодий назария эволюцияси бўйича тадқиқотлар» (1954) асарида иқтисодий таҳлил усулини қўллаб глобал иқтисодий тенгсизлик муаммоларини ўрганди. «Инвестиция назарияси бўйича тадқиқотлар» (1960) асари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Нобель мукофоти лауреати (1989).

ХАБАР БЕРМАСЛИК (жиноят ҳуқуқида) — одил судловга қарши жиноят тури. Тайёргарлик кўрилатган ёки содир этилган оғир ёки ўта оғир жиноят ҳақида аниқ билгани ҳолда давлат ҳокимияти ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга хабар қилмаслик жиноятга дахлдорлик ҳисобланади ва Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ЖКда бунинг учун жазо чораси белгиланган (241-модданинг 1-қисми). Жиноят ҳақида

волейбол, баскетбол майдонлари ва б. спорт иншоотлари мавжуд. 2 касалхона (470 ўрин), туғруқхона, 2 тиш даволаш, катталар поликлиникалари, 20 фельдшер-ракушерлик пункти, 3 қишлоқ амбулаторияси, 13 қишлоқ врачлик пункти, дорихоналар ва б. тиббий муассасаларда 270 врач, 1019 ўрта тиббий ходим ишлайди (2004). «Хонқа» ва «Автомобилчи» санаторийлари бор.

Туман ҳудудидан Урганч — Тошкент автомобиль тракти, Тошкент — Урганч — Волгоград — Москва халқаро т.й. ўтган. Хонқадан Урганч, Боғот, Ҳазорасп, Тўртқўл ва б. шаҳар ва аҳоли пунктларига автобус ва маршрутли таксилар қатнайди. Меъморий ёдгорликларидан Сайд ота масжиди ва мақбараси, Гавдонбой уйи (1910—14 й.лар; 1994 й.да таъмирланган) сақланган. 1931 й.дан «Хонқа ҳаёти» (аввалги номлари «Қурилиш», «Машғал») туман газ. нашр этилади (адади 1000).

Ад.: Фатеев А. А., Ханкинская волость, 1926; Хонқа тарихи, Урганч, 1995. Комил Нуржонов.

ХОНҚИЗ НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ - Фарғона вилоятидаги кон, Фарғона ш.дан 27 км жан.ғарбда. 1957 й.да очилган ва угла йили ишга туширилган. Кон рельефи ясси, икки адир оралиғидаги водийдан иборат. Хонқиз структураси ҚопчиғайАччисой антиклинорийси чегарасида жойлашган бўлиб, кенглик бўйича чўзилган брахиантиклиналдан иборат. Неоген ётқизиклари бўйича бурманинг уз. 8 км, эни 4 км. Гумбаз юзаси кенг, қанотлари ясси. Х.н.ғ.к.да жами 25 та бурғи қудути қазилган. Конда саноат микёсидаги нефть уюмлари палеоген даврининг ётқизикларида ажратилган горизонтларда учрайди. Улар 1300—1350 м ва 1675 м чуқурликда очилган бўлиб, гил, алевролит, мергель қатчалари билан қаватланган қумтош ва оҳақтошлардан тузилган. 1957—1989 й.ларда Х.н.ғ.к.нинг пастки қатламлари синаб қўрилди, натижада куйи бўр дав-

ри муян свитасида ва ўрта юра даврининг терриген ётқизикларида 3 та горизонт ажратилди ва газ уюмлари мавжудлиги аниқланди. Ушбу горизонтлар қумтошлардан тузилган бўлиб, конгломерат ва айрим жойларда карбонат қатчалари билан қаватланади. Горизонтларнинг қалинлиги 35—58 м, газлилик майдонлари 2,16 км², 3,24 км² ва 31,4 км² ни ташкил қилади. Ушбу горизонтлардаги газнинг кимёвий таркиби бири-бирига яқин. Юра даври қатлам сувлари кучли намақоб ҳисобланади, улар хлоркальцийли тинга мансуб. Ҳоз. кунда қондан фойдаланилмоқда.

ХОНҚИЗИ ҚҰНҒИЗЛАРИ, кокцинеллидлар (Coccinellidae) — асосан, йиртқич қўнғизлар оиласи. Х.к.нинг тана уз. 3—7 мм, усти дўмбок. Кўпчилик турлари ёркин тусда бўлиб, одатда, устқанотларида чизик ва доғлар бор. Тухуми кўпинча тўқ сариқ, 20—25 тасини тўптўп қилиб қўяди. Қуртлари серхаракат, ўсимликларда очик ҳаёт кечиради. Кўпгина Х.к. — йиртқич энтомофаг. Қўнғиз ва личинкалари ўсимлик битлари, ўргимчакканалар, кокцидлар, барг бургалари, каналар ва б. билан озикланади. Фақатгина Eripilachninae кенжа оиласи ва Bulae Muls. уруғига мансуб баъзи турлари ўсимликхўр бўлиб, зарар келтиради. Х.к.нинг 2 мингга яқин тури маълум; жумладан, Ўзбекистоннинг суғориладиган деҳқончилик минтақаларида 40 га яқин тури тарқалган. Экинлар биоценозида етти нуктали Х.к. (*C.septempunctata* L.); икки нуктали Х.к. (*Adaliabipunctata* L.) ва б., шуниингдек, кенг тарқалган акарифаг — ўргимчаккана қушандаси — нуктали стеторус (*Stethorus punctillum* Ws.) катта аҳамиятга эга. Битта қўнғизи бир кунда 50—100, личинкаси эса 85 тача ўсимлик битини ейди. Х.к. дан ўсимликларни зараркундалардан биологик ҳимоя усулида фойдаланилади. Бунинг учун қўнғизларни йиғиб, ўсимлик битлари колониясига қўйиб юборилади. Х.к. ни сўрувчи зараркундаларга қарши 1:20

нисбатда тарқатилса, кимёвий воситалардан фойдаланмаслик ҳам мумкин.

Ўзбекистонда полиз *X.k.* (*Epilachna chrysomelina F.*) ва 19 нуқтали лавлаги *X.k.* (*Bulae lichatchovi*) экинларга зарар келтиради. Уларга қарши хлорофос (1,5 кг/га), карбофос (1—1,5 кг/га) ва б. инсектицидларнинг сувли эмульсияси сепилади.

Шомил Хўжаев.

ХОНҚУЛИ ТЎПЧИБОШИ (17-а. охири — 18-а.нинг 1-чораги) — Бухоро хонлигининг Россияга юборган элчилари рахбари (1716—18). Х.т. рус асирларидан бўлиб, мусулмонликни қабул қилган ва Бухоро хони Абулфайзхон саройида хизмат поғонасида хон қулидан тўпчибоши мансабигача эришган. Х.т. бошчилик қилган элчиларнинг асосий мақсади Россия билан Бухоро ўртасида ўзаро бож олмайд савдосотиқ қилишни йўлга қўйиш, асирликдаги бухороликларни озод қилиш бўлган. Элчилик ўз вазифасини тўла адо этган.

Бухоро элчилари Петербургдан 1718 й. 18 мартда жўнаб кетишган. Аштархонда уларнинг сафига Пётр I томонидан Россия давлатининг Бухоро хонлигидаги элчиси (аслида жосуслик миссияси бошлиғи) қилиб тайинланган Флорио Беневени қўшилгач (1718 й. 13 нояб.), ҳар икки элчилик ҳайъатини Эрон орқали Бухорога жўнаб кетиши маъқул қўрилган. Аштархондан фақат 1719 й. 24 июнда йўлга чиқилган. Х.т. ва Ф. Беневени Ширвон хони ҳузурда — Шемахада анча туриб қолишгач, 1721 й. 25 майда Бухорога йўл олишган. 1721 й. 6 нояб.да Х.т. ва Ф. Беневени бошчилигидаги элчилар Бухоро ш.да тантанали кутиб олинган.

Ад.: Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах, М., 1986; Гуламов Х. Г., Из истории дипломатических отношений России с Бухарским ханством XVIII в., Т., 1992.

ХОПЁР — РФдаги дарё, Дон дарёси-

нинг чап ирмоғи. Пенза, Саратов, Воронеж ва Волгоград вилоятлари худудида. Уз. 979 км. Ҳавзасининг майд. 61,1 минг км². Волга бўйи қирлари ён бағридан бошланиб, ўрқин ерлардан кенг водий бўйлаб оқади. Унғ қирғоғи баланд (120 м) ва тик, жар кўп. Чап қирғоғи қия ва паст (10—30 м). Ўртача сув сарфи қуйилиш жойидан 45 км да 150 м³/сек. Ноябрь.— декабрда музлаб, апр. да муздан бўшайди. Асосан, қор сувларидан тўйинади. Новохопёрск ш.гача кема қатнайди. Х. бўйида Балашов, Новохопёрск, Урюпинск ш.лари жойлашган. Х.нинг қуйи оқими водийсида Хопёр кўрикхонаси бор.

ХОПКИНС (Hopkins) Фредерик Гуленд (1861.20.6, Истборн 1947.16.5, Кембриж) — инглиз биокимёғари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1905) ва президенти (193035), Лондон университети тугатган (1894, фалсафа дри) ва 1898 й.гача шу жойда ишлаган. Кембриж университетиде проф. биокимёғар (1914 й.дан). Асосий илмий ишлари организмда азот алмашинуви биокимёсига оид. А ва Д витаминларини, глутатионни кашф этган. Ишлаб турган мускулларда сут кислотасининг тўпланишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1929).

ХОР (юн. *choros* — давра ўйин кўшиғи) — 1) антик давр театр томошаларининг жамоавий иштирокчиси; биргаликда қуйлаб, раксга тушиб драматик ҳолатларга, қахрамонлар ҳаракатига изох берадиган актёрлар гуруҳи; 2) хонандалар жамоаси. Таркибига кўра, бир турдаги (эркаклар хори, аёллар хори, болалар хори) ва аралаш, шунингдек, ижрочилар сонига қараб камер (12— 20 кишидан иборат), кичик ва катта [100—120 гача; кўшма Х.ларда 500— 1000 ва ундан ортиқ иштирокчи қатнашиши мумкин] Х.ларга бўлинади. Европада профессионал унисон Х.лар христиан черковларда 4-адан маълум (клирос). 10—13-а.ларда Х. жамоасининг овоз (партия)ларга бўлиниши бошланди. Гомофония услуби